

Mária Terézia és II. József (anya és fia) keleti politikája*

Bevezető

A magyar szakirodalom bővelkedik a Magyar Királyság Habsburg időszakának elemzéseivel és értelmezéseivel. Ahol meglátásunk szerint mégis mutatkozik némi hiányosság, az a keleti politika vonatkozásában lelhető fel. Jelen munkánkban ennek egy szeletét szeretnénk röviden áttekinteni, ezzel megalapozva a későbbi, mélyebb kutatásunkat, ami doktori disszertációnk fontos alfejezete lesz. A disszertáció tervezett címe: *A Habsburg Monarchia „keleti nyitása”, II. József oroszországi utazásai*. II. József oroszországi útjait tudomásunk szerint magyar nyelven még senki nem közölte és dolgozta fel, és mivel az orosz és német szakirodalom ebben (minthogy nálunk érintettebb a témában) jóval előttünk jár, ezért az előttünk álló munka során nagyrészt támaszkodhatunk majd azokra, ugyanakkor a források tekintetében is bízunk benne, hogy tudunk újat felmutatni.

Az oroszországi utazások önmagukban nem értelmezhetők, szükséges hozzá a „keleti nyitás” vizsgálata, amihez viszont meg kell ismernünk és meg kell értenünk II. József és Mária Terézia kapcsolatát mind a személyes életüknek, mind az uralkodói létüknek dimenziójában. Kettejük kapcsolatának a disszertációban egy önálló fejezetet tervezünk szentelni.

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

A keleti politika meghatározása

A tanulmány címe kapcsán mindenképpen kiemelendő, hogy a Habsburg Monarchia mindenkori keleti politikája szinte minden esetben kapcsolatban van az északi és déli politikával, de nem mellékes a nyugati politika sem. Ha a 18. századi viszonyokra ezt lefordítjuk, akkor annyit jelent, hogy a Habsburg Monarchiának az Orosz Birodalommal való kapcsolatkeresése, időnként „erőpróbái” nem függetlenek a Porosz Királysággal és az Oszmán Birodalommal való kapcsolatától, de még a Francia Királyság szerepe is jelentős egyes esetekben (nem beszélve Nagy-Britanniáról). Az említett *primer riválisok* (saját szóhasználat – D. P.) vagy ténylegesen háborús viszonyban, vagy szövetségben álltak egymással, semlegességről ritkán, érdektelenségről pedig egyáltalán nem lehetett szó. Ennek az egyik legfőbb oka véleményünk szerint az, hogy az expanzió korszaka ez, amikor a lakosság és a gazdaság növekedése, illetve az újra megerősödő abszolutisztikus hatalom adta lehetőségek ismét marsallbotot adtak az uralkodók kezébe. A távolból tekintve, némi sarkítással azt mondhatjuk, hogy a végső cél a másik elszigetelése volt, bármi áron. Mondhatnánk, hogy ebben nem különbözik egyetlen más korszaktól sem a 18. század, de néhány fontos sajátosságra azért felhívnánk a figyelmet, ami bizonyos mértékig igazolja a korszak külpolitikájának az unikalitását.

Az egyik legjelentősebb különbség a korábbi évszázadokhoz képest, hogy erre a korszakra érte el Európa az erőegyensúly doktrínájának rutinszerű alkalmazását. Így gyakorlatilag bárki, aki kicsit kilógott a sorból, és többet kívánt magának, mint környezete, egyből szembetalálhatta magát egy szinte egységes Európával, nem egy esetben a korábbi szövetségeseivel is.¹ Ez különösen a Habsburg Monarchia számára okozott sok nehézséget, ugyanis központi elhelyezkedéséből fakadóan nem tudott olyan külpolitikai manőverbe fogni, amely ne veszélyeztette volna az erőegyensúly fenntartását, és szemben más nagyhatalmakkal, expanzív törekvéseit nem tudta a gyarmati világban kiélni.

Nem értünk egyet azzal a véleménnyel, miszerint „*a vesztfáliai béke és a francia forradalom közötti másfél száz évben kevés gyökeres változás történt Európa térképén*”.² A 18. század elején Európát két jelentős háború dúlta szinte egy időben: a nagy északi háború (1700–1721) és a spanyol örökösödési háború (1701–1714). Jelentőségük nehezen lenne összemérhető, pedig érdekes adalékul szolgálhatna a történetírás számára, ha megpróbálnánk kvantitatív módszerekkel összevetni a két eseményt. Mi jelen esetben csak röviden, a témánk szempontjából teszünk említést a két háborúról. Úgy tűnhet, hogy a nagy északi háború területi kiterjedését tekintve (Észak- és Kelet-Európa) inkább kapcsolódik tanulmányunkhoz, de mivel a Habsburg-dinasztia keleti politikáját kívánjuk vizsgálni, a spanyol örökösödési háború hatása még jelentősebb, ugyanis annak eredményeképpen Bécs elvesztette külpolitikai irányultságának jelentős részét, és vált ezzel végérvényesen Közép-

¹ Davies, 2000. 548.

² Norman Davies jelentős eseménynek a jelölt időszakban a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti békét és a Rzeczpospolita felosztásait tekinti. Véleményünk szerint azonban nem elhanyagolható európai nézőpontból nézve sem a török kiűzése a Magyar Királyság területéről, a nagy északi háborút követő hatalmi és területi átrendeződések, illetve a kücsük–kajnardzsi béke sem. Uo. 543.

Kelet-Európa dinasztiájává.³ Figyelme ezután már hangsúlyosabban terjedt ki Dél- és Kelet-Európára, lezárva teljesen a gyarmati és részben a nyugati expanzív álmokat.

Délen a gyengülő, de nem hanyatló⁴ Oszmán Birodalommal, míg keleten az erősödő, de még nem világhatalom Orosz Birodalommal⁵ kellett szembe néznie. A két század eleji háború előkészítette Európa keleti felének államait a rivalizálásra: véleményünk szerint a Habsburg-befolyás a spanyol örökösödési háború – számukra kedvezőtlen kimenetele – eredményeképpen arra a szintre süllyedt, mint amire az Orosz Birodalom emelkedett, így tulajdonképpen hatalmi erőegyensúly jött létre a térségben. Eközben a nagy északi háborút elvesztő Svéd Királyság hirtelen megüresedő helyét fokozatosan vette át a Porosz Királyság, míg a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság továbbra is csak belső megosztottságával küzdött. Az Oszmán Birodalom helyzete rendkívül árnyalt, de talán azzal nem járunk távol a valóságtól, ha 18. századi Európa *hatalmi állandójának* (saját szóhasználat – D. P.) tekintjük.⁶

Mária Terézia „külpolitikai öröksége”

A Habsburg Monarchia külpolitikája VI. (III.) Károly (1711–1740) uralkodása alatt, vagy a mi szempontunkból pontosabban kifejezve: a Mária Terézia (1740–1780) uralkodását megelőző időszakban még hagyományosan törökellenes álláspontot foglalt el. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen még élő tanúi voltak a törökellenes felszabadító harcoknak, és az 1716–1718-as és az 1736–1739-es évek újabb osztrák–török háborút hoztak.⁷ VI. Károly számára keleten területszerzési lehetőségként maximum a Balkán, illetve vala-

³ Egy brit történész véleménye szerint: „Egyetlen más dinasztia sem volt ilyen hosszán tartó, és ilyen mély hatással Európa történetére. Ővék az újkori történelem legjelentősebb családjának járó cím. Közép-Európa története az ő történetük.” Taylor, 1998. 12.

⁴ Az Oszmán Birodalom történetének kora újkori szakaszát hosszú időn keresztül egyértelműen a hanyatlás korszakaként interpretálták, többek között olyan sorsfordító eseményekkel fémjelezve, mint az 1571-es lepantói ütközet vagy a Magyar Királyság területéről való kiszorulás. A 90-es években azonban – ahogy F. Molnár Mónika írja Barki Tezcan: *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World* című munkájának recenziójában – a kutatók új szempontokat emeltek be az Oszmán Birodalom kora újkori történetével kapcsolatban: bár lezárult a hódító korszak, a gazdasági, társadalmi és politikai változások sokkal inkább azt mutatják, hogy az oszmán állam integrálódott az európai rendszerben. F. Molnár, 2015. 81–82.

⁵ Oroszország legkorábban 1721-től nevezhető birodalomnak, amikor I. Péter cár (1682/1696–1725) felvette az imperátor titulust, és legkésőbb 1745-től, amikor Anglia és a Habsburg Monarchia után végül Franciaország és Spanyolország is elfogadta a mindenkori orosz uralkodók imperátori címét. Ezzel Európa minden nagyhatalma elfogadta az állam birodalmi státuszát. Areeva, 1999.

⁶ Ha figyelemmel kísérik az Oszmán Birodalom 18. századi történetét, akkor azt láthatjuk, hogy nem gyengült meg olyan mértékben, mint a Svéd Királyság vagy a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság, de nem is erősödött olyan dinamikusán, mint a Porosz Királyság vagy az Orosz Birodalom. A kelet-európai hatalmi rendszert a Habsburg Monarchia mellett ezek az államok alkották a tárgyalat időszakban.

⁷ Az 1736–1739 közötti háborúban kezdetben úgy tűnt, hogy az osztrákoknak az 1726-os orosz–osztrák szövetségi szerződés kötelezettsége miatt kell részt venniük, de végül önálló félként harcoltak a törökök ellen. A lengyel örökösödési háborúban (1734–1738) várható, illetve bekövetkező kudarcokat szerették volna kompenzálni a törökök ellen, ez azonban tragikusan végződött. Zöllner, 2000. 210.

melyik román fejedelemség merülhetett fel, ahol kisebb sikereket ért is el, de azok nem bizonyultak maradandónak.⁸ Ebben az időszakban nem nagyon lehetett másfelé tekinteni: a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaságot belső válságai még nem juttatták el olyan kiszolgáltatott állapotba, ami később a felosztásaihoz vezetett,⁹ illetve a VI. Károly által is támogatott szász dinasztia tagjai¹⁰ ültek ez időben a lengyel trónon. A szász Wettinek uralmát az orosz uralkodókkal közösen garantálták és tartották fent a Habsburgok. Sem VI. Károly, sem Mária Terézia nem avatkozott bele a lengyel belügyekbe, azon belül is a két legkényesebb kérdésbe: a vallási konfliktusba és az államigazgatási válságba.¹¹ Ettől függetlenül a mindenkori Habsburgoknak kellett lennie és volt is lengyel politikája, hiszen szomszédos államról volt szó. Általában ez a kapcsolat legalább baráti, de sok esetben szövetséges volt (pl. harmincéves háború, Bécs 1683-as ostroma). Emellett természetes szövetségeknek is tekinthetjük őket, hiszen a reformáció térnyerését követő évszázadban a lengyelek és a Habsburgok maradtak a térség katolicizmusának legfőbb védelmezői.

VI. Károlyt egyébként éppen hadvezére, Savoyai Eugén¹² bírálta, hogy a Pragmatica Sanctiót nem a kellő eszközökkel (mint erős hadsereg és gazdag kincstár) próbálja meg elfogadtatni és biztosítani, hanem pusztán szerződésekkel. Az utókor olvasata szerint VI. Károly korára gyakorlatilag egyedül maradt a császár szerződéselvű uralkodónak, mindenki más képes volt félretenni ígéreteit és esküit, hogy az önös (általában az állam) érdekét biztosítsa.¹³

Mária Terézia „külpolitikai öröksége” vészjósló volt, ugyanis apja halálát követően kitört az osztrák örökösödési háború (1740–1748), amelynek igaz, csak Szilézia elvesztése lett a keserű eredménye, noha annál sokkal több is kockán forgott. Nem sokkal Mária Terézia hatalomra jutása előtt lépett trónra II. Frigyes porosz király, aki takarékos apjától (szemben Mária Teréziával) teli kincstárat és felszerelt, fegyelmezett és képzett hadsereget örökölt.¹⁴ Az ő uralkodásával kezdték meg évszázados rivalizálásukat az addig egymással inkább semleges, mint ellenségesen viselkedő osztrákok és poroszok.¹⁵ II. Fri-

⁸ Az 1718-as pozsareváci békével elnyert Belgrád és Szerbia északi részét, illetve Havasalföldnek az Olttól nyugatra fekvő területeit az 1739-es belgrádi békével veszítették el. A későbbiekben ennél még jelentősebbnek bizonyult az a tény, hogy innentől kezdve a balkáni népek inkább az Orosz Birodalomra tekintettek mint várva várt felszabadítójukra. Ezt a későbbiekben az orosz propaganda ki is használta. Herre, 2001. 11.; 25–26., Zöllner, 210.

⁹ Igaz, már több ízben felmerült a felosztás lehetősége a 18. század elejétől fogva, de azt 1772-ig sikerült elkerülni (ha nem is feltétlen saját érdeméből) a Nemesi Köztársaságnak. Tefner, 2007. 23.

¹⁰ II. (Erős) Ágost (1697–1704; 1709–1733) a nagy északi háború következtében veszítette el a lengyel trónt 1704-ben, s csak I. Péter jóvoltából térhetett vissza 1709-ben. Visszatéréséhez szüksége volt a német-római császár (akkor még I. József) jóindulatára is, s csak ezután tekintette semmisnek a pápa II. Ágost korábbi esküjét, miszerint sem ő, sem utódai többé nem lépnek fel igénygel a lengyel trónért. Erős Ágostot fia, III. Ágost (1734–1763) követte a lengyel trónon, a Habsburgok számára egyébként sikertelen lengyel örökösödési háború (1733–1738) eredményeként. Gebei, 2011. 58.

¹¹ A lengyel belpolitikai válságról bővebben: Ring, 2001., Davies, 2000. 392–431.

¹² Eugen von Savoyen (1663–1736).

¹³ Herre, 2001. 29–30.

¹⁴ Az állami bevételek mintegy 80%-át költötték békeidőben (!) a hadseregére, ezért terjedt el később az a mondás, hogy „Poroszország nem olyan ország, amelynek hadserege van, hanem inkább olyan hadsereg, amelynek országa van”. Fulbrook, 1997. 81.

¹⁵ Uo. 84–85.

gyes Sziléziáért cserébe elméletileg hajlandó lett volna megerősíteni a Pragmatica Sanctio rendelkezéseit, ezzel támogatni Mária Terézia örökösödését.¹⁶ A tárgyalások eredményét azonban az ifjú porosz király meg sem várta, kétes jogokra hivatkozva¹⁷ 1740. december 16-án a porosz sereg betört Sziléziába.¹⁸ Ezzel kezdődött meg a küzdelem, amiben Mária Terézia ellenségeinek a célja az volt, hogy maguk között felosszák a Habsburg Monarchiát. A háború eseménytörténetét a történelemtudomány már alaposan feldolgozta, ezért bemutatásától eltekintünk. Említése azonban témánk szempontjából rendkívül fontos volt, hiszen az uralkodónő zsigeri poroszellenessége, ami a Sziléziáért vívott sikertelen revansháborúban (hétéves háború, 1756–1763) tovább mélyült, meghatározta későbbi külpolitikai elképzeléseit. Mária Terézia ellenszenve II. Frigyeszel szemben már-már legendásnak mondható.¹⁹

Az oroszok és az osztrákok a 18. század elejétől kezdődően jó viszonyt ápoltak egymással, külpolitikai elképzeléseik vagy egyeztek, vagy pedig nem akadályozták egymást, 1726-ban szövetséges szerződést is kötöttek.²⁰ Közös pont volt a törökök elleni fellépés szorgalmazása, ami – bár kudarcos végeredménnyel – megvalósult az 1736–1739-es törökellenes háborúban. Mária Teréziának – ha az állami ügyek intézésébe apja nem is vonta be – gyermekkorából az oroszokkal kapcsolatban pozitív emlékei és élményei lehettek. Ezt később tovább erősítette az osztrák örökösödési háborúban támogató szerepük. Az elején az oroszok belső trónviszály és egy svédellenes háború miatt ugyan nem vettek részt, de Erzsébet cárnő (1741–1762) a hatalmának megszilárdítását és egy rövid diplomáciai epizódot követően²¹ belépett a háborúba Bécs szövetségeseiként.²² Éppen ellenkező forgatókönyv valósult meg, amikor meghalt Erzsébet cárnő. Unokaöccse, III. Péter (1762) került az orosz trónra, aki elárulva az osztrák szövetséget, már Erzsébet halálának napján, január 5-én megindította követét a békekötés javaslatával a porosz udvarba.²³ A béketárgyalásokon túlmenően

¹⁶ Zöllner, 2000. 233–234.

¹⁷ Szilézia egyes részére felmenői jogán tartott igényt, holott arról 1686-ban Frigyes Vilmos (1640–1688) választófejedelem lemondott. Zöllner, 2000. 234. Mint később II. Frigyes mondta: „*A fő az, hogy elfoglaljuk a területet, a jogászok utóbb találnak majd rá indokot.*” Heller, 1996. 318. Máshol pedig: „*Harcra kész sereg, tele kincstár, szellemem frissessége, ezek az okok készítették háborúra Mária Terézia ellen.*” Ifj. Barta, 2012. 18.

¹⁸ Egyes vélemények szerint Bécs elfogadta az ajánlatot, és annak hírére meg is küldték Berlinbe, de még a követ érkezése előtt II. Frigyes megtámadta Sziléziát. Máshol azt olvashatjuk, hogy az osztrák hadvezetés lebecsülte a porosz uralkodót, ezért elképzelhetetlennek tartották Szilézia harc nélküli átengedését. Niederhauser, 1998/a. 115–116., ill. Zöllner, 2000. 234.

¹⁹ Pedig korábban még az is felmerült, hogy esetleg az ő felesége legyen. Savoyai Eugén elképzelése szerint az erősödő poroszokkal kellett volna szövetségre lépni a házassági szerződéssel. Gröbning, 1995. 125–126.

²⁰ Heller, 1996. 318.

²¹ Az orosz udvarban óriási lobbitevékenységet folytattak a nagyhatalmak követeik útján, hogy a maguk oldalára állítsák az oroszokat. Ezt az osztrákpártiak nyerték meg, így 1746-ban meghosszabbították az 1726-ban megkötött szövetséges szerződést. A szerződés titkos cikkelyei Poroszország és az Oszmán Birodalom ellen konkrét haditerveket is tartalmaztak. Heller, 1996. 337–339. A szerződés teljes szövege: Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗРИ): Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. - СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Том XII. 1744 – 1748 гг. - 1830.

²² Niederhauser, 2000. 22–23.

²³ Бантышъ-Каменскій, 1902. 70.

még katonai támogatást is ígért II. Frigyesnek.²⁴ A fegyverszünet megkötésére²⁵ ugyan még várni kellett három hónapot, de Frigyes már ezzel gyakorlatilag mindent megnyert, ugyanis elegendő volt számára, hogy az orosz hadsereg kilépett a háborúból, és kilátásba helyeződött egy szövetséges szerződés lehetősége.²⁶ III. Péter uralkodása ugyan rendkívül rövid életű volt, de arra éppen elég, hogy megmentse Poroszországot a teljes vereségtől. Az öt félreállító felesége, II. Katalin (1762–1796) bár nem folytatta férje külpolitikáját, de nem is tért vissza az erzsébeti osztrákbarát hagyományokhoz.²⁷ Az ő személyében köszönhetjük Mária Terézia másik olyan uralkodótársát, akihez rendkívüli bizalmatlansággal viszonyult.

Anya és fia kapcsolata

Az uralkodói szerep mellett legalább olyan jelentős az édesanyjai szerep Mária Terézia életében. Amikor meghalt apja, már három szülésen volt túl, igaz, abból csak az egyik lány érte meg a felnőttkort. Tizenkilenc év alatt tizenhat alkalommal szült, ez uralkodásának tizenhat évét érintette. Gyermekei közül nem érte meg mindegyik a felnőttkort, hat gyermekét kellett eltemetnie, egyiküket apjának halálának az évében, másikat férje halála után két évvel. Emellett bár a gyermekeik nevelését nevelőnőkre bízta, Mária Terézia maga is részt vett a nevelésben, életének egyik központi helyét foglalta el.²⁸ A részletekbe mélyebben nem elmerülve mindezt csak azért emeltük ki, hogy segítsen egy kicsit jobban behelyezkedni a királynő érzelmdús életébe, hogy több sejtésünk legyen róla, milyen módon kellett tudnia egyeztetni a családi és az állami kötelezettségeit.

II. Józsefnek neveltetése során – mint várva várt fiú trónörökösnek – megkülönböztetett figyelem járt.²⁹ Gyermekkoráról kevés feljegyzés maradt ránk, de annyi biztosnak tűnik, hogy már akkor nehezen kezelhető volt. Makacssága az udvarban megfordulók számára közismert, képességeinek megítélése azonban különböző volt. Egyes követek nem jósoltak nagy jövőt neki, és még fogékonyságát is kétségbe vonták, míg mások kiváló nyelvérzékéről és memóriájáról szóltak.³⁰ Jelen munka terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy részletekbe menően közöljük és értelmezzük azon történelmi véleményeket, amelyek az anya és fia közötti különbségekre világítanak rá. Annyit azonban szükséges-

²⁴ Вологдин, 2007. 225–226.

²⁵ A fegyverszünet ratifikálása 1762. március 16-án történt meg. A teljes szöveget lásd: Мартенсъ, 1880/a. 364–367. Ezt azonban már nem sokkal követte a békekötés is, amelyet május 5-én írtak alá. A teljes szöveget lásd: Мартенсъ, 1880/a. 367–378.

²⁶ A tervezett szövetség III. Péter trónfosztása miatt nem lépett életbe, pedig az orosz cár június 19-én alá is írta. Ez alapján 20 ezer fős kontingenst küldött volna a poroszok megsegítésére, a korábban szövetséges osztrákok ellen. A teljes szöveget lásd: Мартенсъ, 1880/a. 390–408.

²⁷ Heller, 1996. 366–367.

²⁸ Herre, 2001. 196–197.

²⁹ II. Józsefről kiváló képet ad Fejtő Ferenc, aki magyar nyelven eddig a legteljesebb munkát írta a császárról, gyerekkorától haláláig. A munka megfelelő kritika alkalmazása mellett alapvető olvasmány lehet a téma iránt érdeklődők számára. Fejtő, 1997.

³⁰ Ifj. Barta, 2012. 29–30.

nek vélünk megemlíteni, hogy Mária Terézia már korán felfigyelt fia eltérő gondolkozásmódjára és érzelmvilágára.³¹ Ez aggodalommal töltötte el, hiszen a királynő meg volt róla győződve, hogy nemcsak neki kell jó uralkodónak lennie, de népeiről örököseiben is gondoskodnia kell, „*hogy olyan fejedelmeket faragjanak belőlük, akik Isten kegyelméből és nem a nép tetszésére foglalják el helyüket a legmagasabbak között és a hétköznapi halandók felett*”.³² Kicsit előrehaladva az időben, de feltétlenül ennél a résznél megemlítendő, hogy az évek múlásával Mária Terézia hozzáállását az is befolyásolhatta fiával szemben, hogy bár ő volt az elsőszülött fiú és a trónörökös, második házassága után nem volt hajlandó még egyszer megházasodni, ezzel kizárva azt, hogy utódja legyen.³³ Ettől persze nem férhet hozzá kétség, hogy ne szeretete volna fiát, a trón várományosát, de mint trónörökös magas elvárásokat támasztott vele szemben.³⁴

Az uralkodói jogok „megoszlása” (1765–1780)

Mielőtt kitérnénk II. József hatalomra jutására, röviden szót kell ejtenünk a közvetlen előzményekről, leginkább a magyar koronázások szempontjából. A később „kalapos királyként” elhíresült uralkodó felmenői és elődjei esetében már gyermekkorukban megtörtént a magyar királlyá való koronázásuk. I. Lipótot még apja életében, 15 évesen, 1654-ben, I. Lipót fiát, I. Józsefet pedig 9 évesen, 1687-ben koronázták meg. Feltételezhetjük, hogy amennyiben I. Lipót túlélte volna fiát, I. Józsefet, akkor a későbbi III. Károly esetében is hasonló módon történt volna a koronázás (természetesen a nemzetközi diplomáciai események akkor is felléphettek volna, ahogy történt a spanyol örökösödési háború második felében), hiszen addig a Habsburgok uralkodása alatt csak egyszer, mégpedig az első Habsburg királlyal (Albertet nem tekintve), I. Ferdinánddal történt meg, hogy nem elődje életében koronázták meg az új királyt.³⁵ Ez a szakítás a hagyománnyal azonban hosszú távúnak bizonyult.

III. Károly nem koronáztatta meg lányát, Mária Teréziát, arra csak a császár halála után, 1741-ben került sor. A fiú trónörökös várása ezt bizonyos mértékben érthetővé teszi, illetve mentségére szolgálhat még, hogy akár állhatott is szándékában lányának életében való megkoronázása, de azt hirtelen halála megghiúsította. Kérdés azonban, hogy Mária Terézia miért nem koronáztatta meg fiát? Megvolt a joga és hatalma is arra, hogy fiát még életében a magyar és cseh trónra ültesse. Miután I. Lipótnak 1687-ben sikerült elfogadtatnia az országgyűléssel a Habsburg-ház örökletes jogát a magyar trónra,³⁶ talán

³¹ Niederhauser, 2000. 86–87.

³² Herre, 2001. 203.

³³ II. József az első feleségét, párizsi Bourbon Izabellát (1741–1763) a források alapján nagyon szerette, szemben a másodikkal, bajor Mária Jozefával (1739–1767). Mindkét felesége a házasság megkötését követő két éven belül meghalt, ahogy 1770-ben egyetlen életben maradt lánya, Mária Terézia Erzsébet (1762–1770) is. Uo. 271–277.

³⁴ Niederhauser, 2000. 103–105.

³⁵ Bartonek, 1987. 149–153.

³⁶ Uo. 96–106.

nem tette létszükségletté a király életében való koronázást, azonban azt sejthetjük, hogy óvatosságból mégis érdemesnek tarthatták. Ezt támaszthatja alá az a tény is, hogy a bizonytalanabb császári cím megtartása érdekében római királynak még életében³⁷ megválasztatták II. Józsefet. Ezzel szemben meglehet, hogy a biztosnak vélt magyar korona ilyen módon való garantálására nem volt szükség. Véleményünk szerint kevés arra az esély, hogy Lotharingiai Ferenc akarta a császári címét életében örököltetni, Mária Terézia a saját király(nő)i címeit viszont nem, hiszen tudomásunk szerint az állami ügyek intézésében a férj egyáltalán nem vett részt.

Lotharingiai Ferenc 1765-ös halála váratlanul következett be, de valószínűleg a hét-éves háború okozta kimerülésnek köszönhetően, komolyabb incidens nem alakult ki a trónutódlásban, József megválasztott római királyként a német-római császári címet is megörökölte. Ezzel a már türelmetlen uralkodó valamilyen formában hatalomhoz jutott, de talán mégsem úgy, mint azt szeretne volna. A kezdeti gyász pillanatait leszámítva Mária Terézia meg volt róla győződve, hogy továbbra is az ő feladata a kormányzás, hiába ruházta fel társuralkodói ranggal fiát.³⁸ De hogyan oszlott meg a hatalom Mária Terézia és II. József, anya és fia között?

Mint ismeretes, a német-római császári címnek a 18. századra jórészt már inkább csak eszmei, mint tényleges, hatalmi jelentősége volt. Így II. József belpolitikai uralkodói magatartást 1765–1780 között talán csak osztrák főhercegi rangjában fejthetett ki. Nem úgy a külpolitikát tekintve, ahol a császári címnek köszönhetően nagyobb mozgástere volt.

Gyakorlatban Józsefnek az osztrák örökös tartományok relációjában tehát társuralkodóként való megnevezése helytálló, ami viszont kevésbé mondható el a Magyar vagy Cseh Királyságról, ahogyan Mária Terézia sem volt társuralkodója fiának a német-római császári trónon. Mária Terézia császárnéi titulusa férje halálával megszűnt, ugyanis ez a cím II. József feleségét illette meg. Igaz, ő csak két évig viselte, ugyanis a császár második felesége is fiatalon, 1767-ben meghalt. Véleményünk szerint tehát a magyar szakirodalomban legalább meggondolandó a társuralkodó terminus használata, hacsak az nem kifejezetten az örökös tartományok vizsgálatára összpontosít.

Az bizonyos, hogy az uralkodói címeket el kell, hogy válasszuk egymástól. Ennek alapján mondhatjuk azt, hogy elméletben József a császári méltóságot egészében, az osztrák örökös tartományok feletti hatalmat félig bírta, míg a magyar és cseh királyságokban anyja gyakorolta az uralkodói jogokat. Mindez persze csak elmélet, a valóság ennél sokkal árnyaltabb volt, hiszen egymást is befolyásolták, nem beszélve Kaunitz kancellár-ról,³⁹ aki mondhatni kettőjük között igyekezett egyensúlyozni.⁴⁰

³⁷ 1764. március 26-án (vagy 27-én) választották meg, és április 3-án Frankfurtban volt a koronázás. Ifj. Barta, 2012. 34.; ill. Ifj. Barta, 1994. 91.

³⁸ Társuralkodóvá emelése 1765. szeptember 17-én (vagy 23-án) történt. Ifj. Barta, 1994. 90., ill. ifj. Barta, 2012. 36.

³⁹ Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz (1711–1794).

⁴⁰ Az egyensúlyozás azonban több ízben inkább József mellé állást jelentett, ugyanis ők ketten „számos kérdésben azonos véleményen voltak, s ez igen gyakran homlokegyenest ellenkezett Mária Teréziáéval”. Niederhauser, 2000. 102.

Paradigmaváltozás a külpolitikában

II. Józsefet anyjával ellentétben nem befolyásolták a külpolitikai kudarckok,⁴¹ így amíg Mária Terézia a kevésbé sikeres vagy inkább sikertelen háborúkat követően inkább a belpolitikára összpontosított, addig fiát különösen foglalkoztatta a külpolitika is. Ez is részben az oka, hogy a külpolitika és a hadügy szinte teljes egészében a császárra és Kaunitz kancellárra „maradt”. Ők pedig új célokat fogalmaztak meg a Habsburg Monarchia számára. Röviden bemutatjuk, hogy a 18. század közepén milyen utakon indulhatott el a fiatal uralkodó és a kancellár.

A 16. század közepétől egészen a 18. század közepéig az európai hatalmon két állam osztozkodott: a Francia Királyság és a Habsburg Monarchia, míg változó aktivitással ugyan és más-más időben, de jelentős szerepet játszott az Oszmán Birodalom, Anglia, Svédország, Oroszország és Poroszország.⁴² A világpolitika színterén ugyanakkor a két nagy ellentábor vezetői a franciák és az angolok voltak, mígnem a 18. század közepére szinte teljesen összemosódtak az európai és a gyarmati konfliktusok. Így történhetett meg az, hogy a franciák hajlandóak lettek az osztrákokkal való békülésre, csak hogy a poroszokkal szövetséges angolok túlzott megerősödésének gátat szabjanak. Véleményünk szerint tehát a 18. századtól kezdődően az európai hegemoniáért ténylegesen küzdő két csoport egyikét Franciaország egyedül alkotta, míg a másikba tartozott minden egyéb állam, Nagy-Britannia háttérből való irányításával. Ezzel nem a többi európai nagyhatalom jelentőségét szeretnénk degradálni, hanem inkább érzékeltetni az európai politikának egyre inkább világpolitikának való alárendelődését, illetve hogy az európai biztonságpolitika a leginkább arra figyelt, hogy a Bourbonok ne kerüljenek túlzott fölénybe. A második csoportból került ki győztesként a 19. században Poroszország, Német Császárságként. Nem volt tehát jelentéktelen ebben az évszázadban az oroszok vagy az osztrákok szerepe sem, de sok esetben csak az angol hintapolitikának számukra kedvező időszakában tudtak jelentős sikereket elérni, és akkor is csak együttes erővel.

Már az osztrák örökösödési háborúban kitűnt, hogy a korábbi szövetségi rendszerek idejétmúlt formációk, ez pedig a hétéves háborúban még világosabb lett. Ennek egyrészt az az oka, hogy megjelentek új szereplők a nemzetközi diplomáciában, másrészt pedig a különböző udvarok külpolitikai irányítóinak (uralkodók, miniszterek és kancellárok) más-más elképzelései voltak a jövőt illetően. Így a már klasszikusnak mondható osztrák–angol és francia–porosz koalíciók, Kaunitz kancellár tevékeny szerepének is köszönhetően angol–porosz és osztrák–francia szövetségi rendszerekké kezdtek átalakulni. A korábbiakhoz képest ez óriási változás, hiszen évszázadok óta a német-római császári címet viselő Habsburgokkal szemben álltak a mindenkori francia királyok. A 18. századot nevezhetjük akár az öt nagyhatalom korszakának is. A felsoroltakon kívül még az

⁴¹ Elég csak arra gondolnunk, hogy elvesztette és nem tudta visszaszerezni Sziléziát, háromszáz év után – ha rövid időre is, de – az ő uralkodása alatt került ki a Habsburg-család kezéből a német-római császári korona, mindeközben pedig olyan államokkal volt körülveve, akikkel kapcsolata bizalmatlan volt. Zöllner, 2000. 233–235.

⁴² Pounds, 2003. 284.

Orosz Birodalom tartozik ide, amelyik állam egyébként talán a leginkább ingadozó mind közül. Ez az ingadozás szintén a külpolitika irányítóinak befolyásától függött.

Az oroszok legfőbb riválisai a 17–18. században a lengyelek, a svédek és a törökök voltak. Mivel a svédek a protestáns tömbbe tartoztak, a törökök pedig maguk is állandó konfliktusban voltak az osztrákokkal, így szinte természetes módon közeledett egymáshoz Bécs és Moszkva, illetve később Szentpétervár. Ez kisebb változásokkal (például a már említett III. Péter rövid uralkodása) így is maradt a 18. század közepéig. A gyökeres változás lehetőségét Nyikita Ivanovics Panyin gróf⁴³ hozta el, aki 1763-ban került az orosz külpolitika élére. Ő egy Európa északi részén húzódó szövetségi rendszert képzelt el, amelynek tagja az Orosz Birodalom mellett Nagy-Britannia, Dánia és Poroszország lett volna.⁴⁴ Ez a déli Habsburg–Bourbon szövetséget volt hivatott ellensúlyozni,⁴⁵ és az északi összhang⁴⁶ nevet kapta.⁴⁷

A terv sosem valósult meg, azonban megfogalmazódása és realizálódása kiváló körképet ad a kor diplomáciai kapcsolatainak helyzetéről. A megghiúsulás oka véleményünk szerint leginkább a lengyelországi események alakulása volt, ugyanis az 1772-es első felosztás olyan szokatlan – még ha csak időleges – összefogásnak volt az eredménye, amely végleg megpecsételte az északi összhang megvalósulását.⁴⁸ A felosztás után rövidesen azonban nemcsak a terv felett, hanem Nyikita Panyin felett is eljárt az idő: a gróf kegyvesztetté vált, az őt követő doktrína is éles váltást hozott: törökellenesség és közeledés az osztrákokhoz.

Józsefben nemcsak nem éltek anyja ellenséges beidegződései, hanem egyenesen kereste a kapcsolatot a poroszokkal és az oroszokkal. Ennek egyik legfőbb oka az elszigetelődéstől való félelem: az orosz–porosz közeledés komoly nehézséget okozhatott volna számára, aminek pedig meg volt az esélye. Igaz, ez a félelem a másik két uralkodó előtt is ott lebegett: ha a három hatalom közül kettő összefog, akkor a harmadiknak nem lesz esélye. Közvetlenül az első felosztás előtti években úgy tűnt, hogy az oroszok és a poroszok állnak közelebb egymáshoz, aminek bizonyítéka az 1764-ben megkötött szövetséges szerződés. A nagyhatalmak érdeklődéssel vegyes aggodalommal figyelték a két hatalom közeledését. A porosz diplomácia sikerének köszönhetően 1769-ben a szerződést további 8 évvel meghosszabbították.⁴⁹ A császár ebben a helyzetben ítéltette meg úgy, hogy nem

⁴³ Никита Иванович Панин (1718–1783).

⁴⁴ A felsorolt országok alkották volna az aktív államok sorát, míg Svédország és a Nemesi Köztársaság, illetve egyéb csatlakozó államok lettek volna a passzív államok, akik háború esetén háterszággként támogatták volna a háborút elsődlegesen viselő aktív államokat. Минаева, 2001. 84.

⁴⁵ Egy alkalommal Nyikita Panyint Párizsban „békeszerető miniszternek” (миролюбивый министр) nevezték. Ahogy a gróf egész külpolitikai vezető szerepe alatt jellemzően a békés megoldásokra törekedett, úgy az ő elképzelése szerint ez sem egy agresszív szövetségi rendszer lett volna. Черкасов, 1995. 43.

⁴⁶ Северный Аккорд. Még fordítják: északi akkord, északi rendszerként is.

⁴⁷ Panyin a tervezetet 1764-ben nyújtotta be II. Katalin cárnőnek, azonban az eredeti ötlet valószínűleg nem tőle származik. A terv átvételében és magáévá tételében valószínűleg döntő szerepet játszott koppenhágai, de még inkább stockholmi követi megbízatása. Минаева, 2001. 72–84.

⁴⁸ Panyin gróf egyébként is egy erős Lengyel–Litván Nemesi Köztársaságot képzelt el, ami fontos szövetséges lehetett volna az Orosz Birodalomnak a nyugati államokkal szemben. Font–Krausz–Niederhauser–Szvák, 1997. 270.

⁴⁹ A porosz diplomácia azon fáradozott, hogy minél előbb meghosszabbítsa az 1764-es lengyel királyválasztás idején 8 évre kötött szövetséget. II. Frigyes az új szerződést már 10 évre kötötte volna meg, ebben

maradhat ki Bécs sem a felosztásból, hisz azzal az elszigetelődés veszélye fenyegethette. Hogy ezzel a korban mennyire tisztában voltak, azt jól mutatja egy felosztás utáni spanyol királyi követutasítás. Ebben III. Károly (1759–1788) már 1772 augusztusában (tehát a szerződés megkötésének hónapjában) tud a hármass megegyezésről, amit elítél. A szentpétervári követét tájékoztatja további információkról a párizsi és a konstantinápolyi követjelentések alapján. Elemzi a kialakult kelet-európai helyzetet, amelyben Bécsnek kiemelt szerepet tulajdonít. Szerinte egyrésztől nagyon gyorsan és könnyen vették rá az osztrákokat a felosztásban való részvételre, különösen amiatt is, hogy bizonyára ők is tisztában vannak vele: ezzel nemcsak magukat juttatják előnyhöz, hanem az annyi keletelenségét okozó Porosz Királyságot is. A spanyol király szerint, ha Bécs megfelelő éket tud ütni az oroszok és a poroszok közé, akkor a Nemesi Köztársaság elkerülhet további területi veszteségeket, ellenkező esetben nem jósol kedvező jövőt számára. Végül megemlíti még Konstantinápoly szerepét a tekintetben, hogy az éppen dúló orosz–török háborúval (1768–1774) fontos szerepe van az orosz erők lekötésében és figyelmének megosztásában. A felosztás kiötlőjének egyébként II. Frigyes tartja, de szerinte felelős II. Katalin és Mária Terézia is.⁵⁰

A felosztás kérdésében anya és fia egészen különböző véleményen álltak. Mária Terézia vívódása a felosztással kapcsolatban jól ismert. Egy alkalommal így nyilatkozik róla: *„most, midőn a jog nem oldalunkon áll, hanem velünk szemben nincs nyugtom”*. Másik alkalommal válaszként, amikor fia, II. József érvelt a felosztás mellett: *„Nem látom elegendőnek azt az okot, hogy egyedül maradunk, és nem húzunk hasznát, mint a másik két hatalom. Sőt még tisztességes ürügyül sem szolgálhat minden jogi alap nélkül csatlakoznunk két álnok bitorlóhoz, egy harmadiknak a teljes megrontására.”* Az európai diplomácia előtti feddhetetlenségét féltve: *„szerencsétlen uralkodásunk kezdete óta legalább arra törekedtünk, hogy mindenben igazán mértékkel, szavahihetően járjunk el, és híven teljesítsük, amire elköteleztük magunkat. Ez szerezte meg nekünk Európa bizalmát, merem mondani, bámulatát, tiszteletét, még ellenségeinktől is.”*⁵¹ Lacy tábornoknak – akit a felosztás egyik fő kigondolójának titulált – így írt: *„A pétervári futár meghozta az aláírt szerencsétlen felosztást. Önnek köszönhetem ezt a nagy előnyt, ha ugyan az, de ami biztos, az az, hogy Ön alkotta meg a tervet és mert olyan sokat követelni és megszerezte az államnak ezeket a javakat, de továbbra is itt hagyott azzal a kérdéssel, helyes volt-e ez vagy sem.”*⁵² A felosztásban való részvétel ellen gyakorlatilag csak a királynő emelt szót, környezete támogatta azt. Lehetett ez a császár erőpróbája, amivel azt bizonyíthatta, hogy egy ilyen jelentős kérdésben anyja akarata ellenére képes volt a saját elképzeléseit megvalósítani? Részben igen, de a támogató környezet, legfőképpen Kaunitz nélkül már kétséges, hogy sikerrel járt volna. Azonban sikerrel járt, és a Nemesi Köztársas-

a kérdésben azonban II. Katalin hajthatatlan volt, ragaszkodott a 8 évhez. Összességében a tárgyalás azonban a poroszok számára sikeres volt, 1769. október 23-án megszületett a régi/új megállapodás a Porosz Királyság és az Orosz Birodalom között. Az azonban még később, csak az előző szerződés lejártát követően, tehát 1772. április 11-én lépett érvénybe. Мартенсъ, 1880/b. 48–64.

⁵⁰ Инструкция Карла III. полномочному посланику Испании в России Франсиско Антонио де Ласи, графу де Ласи. Сан-Ильбефонсо, август 1772 г. In: Россия и Испания. Документы и материалы 1667–1917. том I. Москва, 1991. 216–221.

⁵¹ Ifj. Barta, 1988. 212–214.

⁵² Niederhauser, 2000. 140.

sággal olyan tragédia történt, amire addig talán soha nem volt példa. A felosztásra kitérni dolgozatunk témája miatt nem lenne célszerű, inkább térjünk vissza a császárnak a felosztó hatalmakhoz való közeledési kísérleteihez.

II. József nem tétlenkedett, II. Frigyesel még a felosztást megelőző években, két alkalommal is találkozott. Először 1769-ben (Neisse, ma Nysa) Sziléziában, majd 1770-ben Csehországban (Neustadt, ma Uničov).⁵³ A sziléziai helyszín rossz emlékű lehetett, de úgy véljük, hogy inkább csak Mária Terézia számára. József vélhetően nem tett még le Szilézia visszaszerzéséről,⁵⁴ de ha mégis, akkor még kevésbé lehetett derogáló számára a helyszín. A találkozóról és minden egyéb utazásáról is útinaplót vezetett, ami értékes forrása életének.⁵⁵ Ezeknek a magyar nyelven való feldolgozása és közlése még nagy részben várat magára.

II. József és II. Katalin szintén leveleztek, de találkozásukra csak jóval később, 1780-ban és 1787-ben került sor.⁵⁶ Az első látogatás alkalmával még élt anyja, aki rossz szemmel nézte fiának a cárnőhöz való közeledését is. A két út bemutatására nem kitérve – hiszen ez a későbbi munkánknak lesz a része – csak annyit tartunk szükségesnek elmondani, hogy az első út eredménye egy közös törökellenes fellépésnek a terve, míg a második útnak (ahol a császár II. Katalin dél-oroszországi útjához csatlakozott) már ténylegesen is egy törökellenes háború (1787–1792) lett, aminek a célja a Balkán egymás között való felosztása volt.⁵⁷

A császár vezetésével a Habsburg Monarchia keleti külpolitikája két fő irányt tűzött ki célul: a porosz–orosz kapcsolatokat felügyelet alatt tartani és gondoskodni róla, hogy az ne legyen túl erős, de ne is legyen háborús, hiszen abba – mint szövetségesek – az osztrákok is belesodrónának. Emellett a poroszok elleni hadviselésnek nem voltak sem sikeres, sem jó emlékei. A másik fő cél a Balkánon a Habsburg érdek érvényesítése, a török kiszorítása úgy, hogy közben az oroszok ne tegyenek szert túlzott hatalomra és befolyásra.

Összegzés

Ahogy láthattuk, Mária Terézia és II. József külpolitikája nem egy rendkívüli esemény hatására vált ketté, hanem már a kezdetektől fogva külön úton jártak. A kialakulásában és megerősödésében azonban óriási szerepe volt környezetüknek és a környezeti hatásoknak. Apja korai és hirtelen halála csak elméletben tette örökösből uralkodóvá a birodal-

⁵³ Neisse: 1769. augusztus 25–28., Neustadt: 1770. szeptember 3–7. Ifj. Barta, 2012. 39–40, 147–148.

⁵⁴ Ezekben az években felmerült a bécsi udvarban az az ötlet, hogy támogatnák II. Frigyes területszerzési aspirációit a Nemesi Köztársasággal szemben, Sziléziáért cserébe. Mint azt tudjuk, ez nem valósult meg, azonban az 1769-es találkozó alkalmával József joggal gondolhatta, hogy II. Frigyesel szemben még hosszú évekig fog uralkodni (a porosz király ekkor már 57, míg a császár csak 28 éves volt), így Szilézia kérdése is napirendre kerülhetett volna a későbbiekben. Marczali, 2000. 259.

⁵⁵ Szántay, 1994. 53.

⁵⁶ Az első útra 1780. április 26-án Bécsből indult, és ugyanoda tért vissza augusztus 19-én. Az útvonal: Kijev, Mahiljov, Szmolenszk, Moszkva, Carszkoje Szeló és Szentpétervár volt. A második út kisebb kitérővel a Krímbe vezetett. Az utazással és az osztrák–orosz szövetség kialakulásával kapcsolatban bővebben: Петрова, 2011. Az első út egy részéről anyjának küldött levelei alapján: Ивонин, 2013.

⁵⁷ Niederhauser, 1998/b. 141–142.

lomban, ugyanis a tényleges hatalom anyja kezében volt, akivel ezen a hatalmon még 15 évig osztoznia kellett. Az osztozkodásban való küzdelemben azonban nagy segítségére volt az egyre befolyásosabb Kaunitz kancellár, aki hármuk közül ugyan a leginkább pártatlan volt, azért mégis inkább II. József elképzelésével tudott jobban azonosulni.

A környezeti hatások között mindenképpen megemlítendő még a porosz király és az orosz cárnő, akiknek külpolitikai játszmáik egyik célpontja a Habsburg Monarchia volt. Mária Teréziával szemben II. József erre nemcsak hogy fogékony volt, de hitt benne, hogy mint császárnak kötelessége a nemzetközi diplomáciában tevékeny szerepet vállalnia és önálló, birodalmi külpolitikát folytatnia. Az 1765–1780 közötti aktív külpolitikai időszak biztosan köszönhető annak, hogy a kormányzás terheit továbbra is elsősorban a királynő viselte, hiába nevezette ki közvetlenül férje halála után fiát társuralkodónak.

Felhasznált források és szakirodalom

Források és forráskiadványok

- Инструкция Карла III. полномочному посланику Испании в России Франсиско Антонио де Ласи, графу де Ласи. Сан-Ильбефонсо, август 1772 г. In: Россия и Испания. Документы и материалы 1667–1917. том I. Москва, 1991.
- Мартенсъ, Ф.Ф.: Собрание Трактатовъ и Конвенцій, заключенныхъ Россією съ иностранными державами. Томъ V. Трактаты съ Германією. 1656–1762. г. СПб., 1880. (<http://www.runivers.ru/lib/book3167/10085> – utolsó megnyitás: 2016. június 20.)
- Мартенсъ, Ф.Ф.: Собрание Трактатовъ и Конвенцій, заключенныхъ Россією съ иностранными державами. Томъ VI. Трактаты съ Германією. 1762–1808. г. СПб., 1880. (<http://www.runivers.ru/lib/book3167/10086> – utolsó megnyitás: 2016. június 20.)
- Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗРИ): Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. - СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. - 48 т.: указ. Том XII. 1744 — 1748 гг. - 1830.

Szakirodalom

- Bartoniék Emma: A magyar királykoronázások története. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1987.
- Davies, Norman: Európa története. Budapest, Osiris, 2000.
- F. Molnár Mónika: A Második Oszmán Birodalom. Politikai és társadalmi átalakulás a kora újkorban (recenzió). In: Klio 2015/1. 81–82.
- Fejtő Ferenc: II. József. Atlantisz Kiadó, 1997.
- Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, Egyetemi Tankönyvkiadó, 1997.
- Fulbrook, Mary: Németország története. Budapest, Maecenas, 1997.
- Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztaroszt, Teodor Lubomirski kapcsolata. In.: „... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János. Eger, Líceum Kiadó, 2011.
- Gröbning, Sigrid-Maria: A Habsburgok szerelmi krónikája. Budapest, Magyar Könyvklub, 1995.
- Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története. Budapest, Osiris Kiadó, 1996.
- Herre, Franz: Mária Terézia. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.

- Ifj. Barta János: Mária Terézia. Budapest, Gondolat, 1988.
- Ifj. Barta János: A meg nem értett királynő. Mária Terézia az uralkodó. Bp., Szenci Molnár Társaság, 1994.
- Ifj. Barta János: A kalapos király emlékezete. II. József és Magyarország. Didakt Kiadó – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- Marczali Henrik: Mária Terézia és kora. Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig. Budapest, Laude (reprint), 2000.
- Niederhauser Emil: A jóságos királynő. In: Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Pannonica Kiadó, 1998/a.
- Niederhauser Emil: A türelmetlen ész. In: Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Pannonica Kiadó, 1998/b.
- Niederhauser Emil: Mária Terézia. In: Niederhauser Emil – Alekszandr Kamenszkij: Mária Terézia – Nagy Katalin. Fekete fehér. Szerk.: Szvák Gyula. Pannonica Kiadó, 2000.
- Pounds, Norman J.G.: Európa történeti földrajza. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001.
- Szántay Antal: Justi és Beck: kormányzati teóriák II. József környezetében. In: Történelmi Szemle 1994/1–2.
- Taylor, A. J. P.: A Habsburg Monarchia 1809–1918. Az Osztrák Birodalom és a Habsburg Monarchia története. Budapest, Scolar Kiadó, 1998.
- Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan, 2007.
- Zöllner, Erich: Ausztria története. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- Агеева, Ольга Гениевна: Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века. In: Мир истории 5. 1999. (<http://www.historia.ru/1999/05/ageyeva.htm> – utolsó megnyitás: 2014. november 1.)
- Бантышъ-Каменскій, Н. Н.: Обзоръ внешнихъ сношеній Россіи (по 1800 годъ). Часть IV. Пруссія, Франція и Швеція. Москва, 1902.
- Вологдин, А. А.: История государства и права России. Москва, 2007.
- Ивонин, Ю. Е.: От Вены до Санкт-Петербурга через Могилев и Смоленск (путешествие императора Священной Римской империи Иосифа II в Россию в 1780 г. по его письмам Марии Терезии). In: Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки, 2013/10.
- Минаева, Н. В.: Никита Иванович Панин. In: Вопросы Истории. 2001/7.
- Петрова, М. А.: Екатерина II и Иосиф II. Формирование российско–австрийского союза 1780–1790. Москва, Наука. 2011.
- Черкасов, П. П.: Опала графа Н. И. Панина по донесениям французского посольства в Санкт-Петербурге (1775–1783). In: Россия и Франция, XVIII–XX века. Вып. 6. Москва, Наука, 1995.